

- 1805–1905 / Под. ред. М. Халанского и Д. Багаляя. – Х., 2007.
4. Кафедра химии. – Б. м., б. г.
 5. Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / Под. ред. И.П. Скворцова и Д.И. Багаляя. – Б. м., б. г.
 6. Пять лет из истории Харьковского университета. Воспоминания профессора Роммеля о своем времени, о Харькове и Харьковском университете (1785–1815). – Х., 1868.
 7. Редин Е.К. Преподавание искусств в Императорском Харьковском университете. К истории Императорского Харьковского университета. 1805–1905. – Х., б. г.
 8. Сумцов Н.Ф. Из гимназических воспоминаний. – Х., 1905.
 9. Харківський університет ХІХ – початку ХХ ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2 т. – Т. 1 / Уклад. Б. Зайцев та ін. – Х., 2008.
 10. Харківський університет ХІХ – початку ХХ ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2 т. – Т. 2 / Уклад. Б. Зайцев та ін. – Х., 2010.

Iakovenko G.G. Domestic education in the life and activity of Imperial Kharkiv university's scientists. The participation of Imperial Kharkiv university's teachers in home training lessons and tutoring is described in the article. The home education given by their parents provided to the future scientists their professional achievements.

Key words: home education, Imperial Kharkiv University's, the scientists

Ж. М. Сердюк

СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДНЬОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ В ОДЕСІ (ХІХ – початок ХХ ст.)

У статті проаналізовано процес заснування перших жіночих середніх навчальних закладів Одеси, на тлі загальноімперських реформ. Прослідковано реакцію громадськості на їх появу, а також визначено можливості, які відкривалися для жінок, після здобуття середньої освіти.

Ключові слова: жіноча освіта, гімназія, середня школа

Питання жіночої освіти, яке вперше привернуло увагу дослідників ще з початку ХІХ ст., сьогодні особливо актуальне. Ніхто так не впливає на виховання дітей, як мати. Саме від неї залежить становлення дитини як особистості, а отже, й майбутнього громадянина. Тому освіченість жінки має першорядне значення для майбутнього будь-якої держави. Відтак, сьогодні, при заснуванні приватних навчальних закладів для дівчат, може бути корисним досвід виховання жінок попередніх епох. Метою нашої статті є аналіз, на основі джерел, формування перших жіночих середніх навчальних закладів в Одесі та з'ясування реакції жіноцтва на появу нових можливостей.

У Російській імперії, до реформ Олександра ІІ, кількість жінок, які мали можливість отримати хоча б якусь освіту була незначною. Жіночі навчальні заклади були представлені переважно інститутами шляхетних дівчат, але й їх до 1858 р. на всю державу налічувалося біля 30 (10–12 тис. учениць) [1, 30]. Однак навіть ці нечисленні інститути поступово втрачали популярність. Відірвана протягом тривалого часу від власної сім'ї та від усіх тих життєвих умов, серед яких, зрештою, їй доводилося існувати, інститутка була надто непристосована до умов реального життя та, виходячи зі штучної атмосфери, створеної в стінах інституту, відчувала себе, як правило, чужою серед близьких, безпорадною та слабкою перед буденними життєвими обставинами, нездатною боротися проти тодішніх стереотипів. До того ж інститутська освіта була доступна лише тим небагатьом жінкам, які належали до привілейованих верств населення. Решті дівчат залишалося користуватися послугами приватних пансіонів чи обме-

жуватися домашнім вихованням. Проте, пансіони часто не відповідали найскромнішим педагогічним вимогам, а через дорожнечу залишалися недоступними для більшості людей. Домашнє виховання також вимагало значних витрат на оплату праці гувернанток і вчителів, а тому часто залишалось на розсуд слуг.

Після невдалої для Росії Кримської війни 1853–1856 рр., у суспільстві з'явилися нові погляди на виховання та навчання молоді, зокрема жіноцтва. Оглядаючись на Європу, зауважувалось, що Російська імперія значно відстала від неї в освітньому плані, особливо не вистачає ґрунтовної шкільної освіти [2, 431–432]. Тоді ж уперше була висловлена ідея щодо відкриття всестанової, для всіх доступної жіночої школи, яка, не відриваючи дітей від сім'ї, не позбавляючи батьків обов'язку виховувати власних дітей, надавала б, зрештою, всі переваги, гарантованої урядом, освіти [1, 32]. Проте, ще досить довго такі проекти блукали інстанціями та канцеляріями, і лише 1858 р. було затверджене Положення про жіночі училища [3, 144]. Важливим рішенням стало надання училищам характеру приватних закладів, з метою спрощення процедури їх облаштування та управління і для сприяння їх подальшого розвитку. Того ж року відомство імператриці Марії відкрило в столиці перше жіноче училище як трирічний експеримент [1, 33]. За кілька місяців їх було вже 3, а наступного року такі училища почали діяти й у провінції. Ця ситуація зумовила розподіл нових навчальних закладів між відомством закладів імператриці Марії та Міністерством народної освіти. У відомстві залишились лише ті училища, які користувались його субсидією [1, 15]. 1862 р. жіночі училища були перейменовані на гімназії, з метою стандартизації системи середньої освіти. Показово, що за обговорення цього питання, опікун Санкт-Петербурзького навчального округу кн. Г. Щербатов, не схвалюючи назви «гімназія», висловлював побоювання: «Гімназистки будуть старатися копіювати гімназистов, пожелают сделаться студентками, а затем от студенток до нигилисток переход недалеко» [4, 280]. Ці слова характеризують ставлення більшості тогочасних обивателів до жіночої освіти. Втім, Міністерство народної освіти погодилось назвати жіночі училища гімназіями, на тій підставі, що вони відповідали чоловічим, хоча залишалися і відмінності, скажімо, в жіночих закладах не викладалися стародавні мови, а навчальні курси дисциплін були значно коротшими.

Між тим, кількість гімназій стрімко зростала. За даними центрального статистичного комітету, на 1880 р. виходить: якщо 1858 р. увсій імперії діяли лише 4 жіночі гімназії, то за 22 роки їх стало 262, з них – 156 прогімназій [1, 16]. Такої кількості не мала жодна інша категорія навчальних закладів імперії. Ці дані свідчать, що жіночі гімназії цілком відповідали потребам тогочасного суспільства.

В Україні також спостерігався інтенсивний розвиток початкової та середньої освіти. В межах Новоросійського генерал-губернаторства цей процес був пов'язаний з його найбільшими містами – Одесою, Миколаєвом та Херсоном. Документи свідчать, що у другій половині ХІХ ст. Одеський навчальний округ у створенні гімназій значно випереджав інші [5, 78]. При цьому, навіть чиновники регіону визнавали, що гімназії забезпечують потреби у навчанні, перш за все, заможних верств, а для дітей купців, міщан, ремісників майже відсутні придатні заклади, де, поруч із повною загальною освітою, вони могли б отримати і практичні навички, котрі давали б можливість, згодом, заробляти на життя [6, 39]. З доповіді товариша міського голови, барона Вітте, дізнаємося, що в Одесі на той момент

не задовольнявся попит навіть на початкову освіту. Місто витратило на утримання початкових та середніх навчальних закладів 10% прибутків, але майже половина дітей обох статей не мала доступу до отримання освіти. Доповідь містить і важливе зауваження щодо обов'язкового навчання дітей міщан, порівняно з селянськими. Перевага пояснюється тим, що останні ще у дошкільному віці зайняті сільськогосподарськими роботами, тоді як міський хлопчик, який не відвідує школу, проводить весь час на вулиці, що руйнує його моральність і підриває здоров'я [7, 1–10].

Перші жіночі навчальні заклади в Одесі були засновані ще на початку XIX ст. Так, під патронатом Маріїнського відомства, діяло міське дівоче училище (з 1817 р.) та інститут шляхетних дівчат (з 1829 р.). Інститут давав повну (7-класну) середню освіту, але, подібно іншим, був закритим становим навчальним закладом, призначеним переважно для дворянок, тоді як 4-класне дівоче училище було закладом для дівчат з інших верств. З моменту заснування, училище утримувалося коштом міської громади і такий стан речей зберігся навіть після його переходу під покровительство імператриці [8, 31].

Джерела засвідчують існування на цьому етапі в місті й інших жіночих навчальних закладів, зокрема сирітські дівочі училища при Одеському жіночому благодійному товаристві та Михайлівському жіночому монастирі, дівочу школу при Одеській Лютеранській церкві, училище для глухонімих дівчат та єврейську жіночу школу. Крім того, за зразком інших міст, тут діяли, засновані приватними особами, пансіони та початкові училища для дівчат, які були досить популярними серед городян. Мова йде про пансіони мадам Ланг, Пішон, Буше, Лородович, Рібадо, Вальяно, Багрової, Рискунової, Рафтопулової, Гуровичевої, а також школи Сергеевої та Лазаренкової [9, 11–19]. Однак заклади могли прийняти досить незначну кількість учениць – від 30 до 100 осіб, що аж ніяк не задовольняло всіх бажаних вчитися. Чоловіки у цей час мали набагато кращі можливості для отримання освіти: крім численних початкових училищ, утримуваних державним коштом, для них засновувалися гімназії, які давали професію, а згодом відкрився шлях до здобуття вищої освіти. Для більшості ж випускниць жіночих гімназій нужденного стану, освіта була єдиним капіталом, який міг врятувати їх від злиднів, і той найчастіше зводився до педагогічної діяльності.

Після запровадження в Одеському навчальному окрузі «Положення про жіночі гімназії та прогімназії» Міністерства народної освіти ситуація змінилась на краще. В той час, коли міська громада шукала можливості для відкриття ще однієї жіночої гімназії, за даними Одеського градоначальства на 1877 р., кількість приватних середніх навчальних закладів збільшилась до 35; з яких жіночих було 12, для дітей обох статей – 6, решта – чоловічі [10, 63–66]. Більшість жіночих пансіонів поступово реорганізовувалась у гімназії, засновувались нові і, зрештою, на початок XX ст. їх кількість перевищила чоловічі [5, 79].

Незважаючи на загалом позитивне суспільне сприйняття, жіночі гімназії часто потерпали і від їхнього несприйняття. Зокрема на сторінках «Новоросійського телеграфа» зустрічається критика за те, що гімназії не є суто становими закладами для однієї верстви населення. Недоброзичливці ніяк не могли змиритися з тим, що «генеральська дочка повинна сесть на одну скамейку з дочерью какого-нибудь лавочника» [11, 3]. Серед звинувачень переважали наступні: гімназії, начебто, не дають справжньої освіти, не вчать досконало французькій мові (один з необов'язкових предметів), а «най-

страшнішим» було те, що деякі гімназистки, після закінчення курсу, у пошуку нових знань, долучаються до науки [3, 151]. До речі, іноді гімназії зазнавали критики не лише з боку пересічних громадян, але й від тих, для кого засновувались. Так, вже згадана газета, 1869 р. розмістила спогади колишньої гімназистки, за підписом «Юлія Карельская», де мова йде, ймовірно, про приватний навчальний заклад, оскільки частина учениць залишалася там на ніч [12, 3]. Дівчат часто залишали без обіду за незначні пустощі. При цьому столи в ідальні заздалегідь накривали не на всіх присутніх, а приблизно на половину. Враховуючи, що учениць, які приносили обід з собою, ніколи голодом не карали, то була звичайна економія продуктів. І це тоді, коли за кожну повну пансіонерку гімназія отримувала 250 крб. на рік, не рахуючи побічних прибутків у вигляді подарунків до свят та іменин засновниці пансіону, а також регулярних сільських гостинців для неї від можливих батьків-поміщиків, які, залишаючи надовго власних дітей під чужим наглядом, у такий примітивний спосіб наївно сподівались забезпечити їм кращі умови. Окрім того, кожна учениця, яка вступала до пансіону на повне утримання, мала принести для власного користування столові прибори: срібну ложку, виделку, ніж та льняну серветку, але після закінчення навчання залишити закладу. Автор статті звертається до мудрих урядовців з проханням заборонити у школах подібні покарання дітей: «Голод заставляєт взрослого человека хвататься за нож, ломать чужие замки, воровать и убивать... Неужели такой ужасный стимул не в состоянии извратить организм ребенка?» [12, 3]. Що стосується безпосередньо навчального процесу, то авторка статті відкрито вказує на його недоліки: «Мы гордились экзаменами на звание домашней учительницы, но зачем оно нам, едва ли кто-то из нас понимал... Девочки хорошо говорили по-французски, ловко танцевали и не были застенчивы, вот все развитие, все научные познания, приобретенные в женской гимназии» [20, 4].

Деякі випускниці критикували гімназію за те, що вона не дає ніяких ґрунтовних знань, не привчає розум до серйозної роботи, тому після такого навчання немає чого і мріяти про вищу освіту [13, 18]. Така ситуація, зрештою, призвела до появи в губернських містах значної кількості дипломованих випускниць гімназій, між якими почалась жорстка конкуренція за робочі місця. Кількість вакансій як у міських, так і у сільських школах, де вчорашні гімназистки могли заробляти собі на життя, була обмеженою через незначну кількість самих шкіл. Залишалось займатися репетиторством та приватними уроками, плата за які знизилась до мінімуму, через перевищення пропозицій. Наприклад, можна було влаштуватися репетитором учениці першого класу за 5 крб. на місяць «по всем предметам с языками и музыкой» [13, 20]. До речі, така мізерна оплата жіночої педагогічної праці швидко стала суспільною практикою. Молоді вчительки на власному досвіді переконувались у тому, що заможні дами, витрачаючи сотні карбованців на сукні, не соромилися торгуватися з учителькою за копійку. Випускниця Одеської Маріїнської гімназії, відома оперна співачка А. Нежданова також згадує як після смерті батька, будучи ученицею 7-го класу, змушена була підробляти приватними уроками. Цікаво, що в дорослому віці їй довелося знову брати уроки французької, задля спілкування у світському товаристві, адже гімназія давала лише теоретичні знання іноземних мов [14, 22–41].

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні, як і на решті територій Російської імперії, система народної освіти, а особливо жіночої, заз-

нала істотних зрушень, зумовлених процесом реформування країни. Закриті станові установи поступово ставали доступними для всіх бажаних, зростає мережа початкових та середніх шкіл, з'явилися нові типи навчальних закладів, зокрема жіночі гімназії, підвищився загальний рівень грамотності населення. Особливих досягнень у розвитку освіти в Херсонській губ. здобула Одеса, яку називали «освіченою Пальмірою». Жіноча середня освіта тут успішно розвивалась, незважаючи на відсутність широкої державної підтримки. Жіночі гімназії своєю діяльністю нівелювали проблему суттєвої різниці в підходах до освіти жінок та чоловіків.

1. Семенов Д. Из пережитого в Мариинской женской гимназии // Русская школа. – 1892. – Кн. 3.
2. Шмидт Е. История средних учебных заведений в России. – СПб., 1878.
3. Стоюнин В.Я. Образование русской женщины // Исторический вестник. – СПб., 1883. – Т. 12. – № 4.
4. Чумиков А.А. К вопросу о женских гимназиях // Русская старина. – 1888. – № 4.
5. Бобров В. Развитие гимназий на Півдні України (XIX – початок XX ст.) // Рідна школа. – 1998. – № 1. – С. 78.
6. Держархів Одеської обл. – Ф. 1. – Оп. 174. – Спр. 35.
7. Витте Н.А. Доклад по возбужденным вопросам, касающимся народного образования. – Одесса, 1886.
8. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России (1828–1856). – Б. м., 1895. – Ч. 3.
9. Ляликов Ф. Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае. – Одесса, 1848.
10. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1877 г. – Одесса, 1876.
11. Один из современных вопросов // Новороссийский телеграф. – 1869. – № 24.
12. О пансионерской жизни // Новороссийский телеграф. – 1869. – № 49–51.
13. Женское образование // Дневник Елизаветы Дьяконовой (1886–1895 гг.). – СПб., 1905.
14. Нежданова А.В. Материалы и исследования. – М., 1967.

Serdiuk Zh.M. The formation of the female secondary education in Odessa (the XIX – the beginning of the XX). The process of the first female secondary educational institutions foundation in Odessa on the background of the overall imperial reforms is analyzed. The reaction of the community on its appearance is observed in the article. The opportunities, opened up for women after the gaining of secondary education are also described.

Key words: female education, gymnasium, secondary school

М. В. Зіміна

ДОБРОЧИННІСТЬ ПОМІЩИКІВ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В МЕДИЧНІЙ СФЕРІ ТА СОЦІАЛЬНОМУ ЗАХИСТІ НАСЕЛЕННЯ (друга половина XIX – початок XX ст.)

У статті проаналізовано благодійний внесок поміщиків Південної України у медичну сферу та систему соціального захисту населення пореформеного періоду. Зроблено висновок, що зазначені соціальні питання залежали від приватної ініціативи.

Ключові слова: доброчинність, великі землевласники, Південна Україна

Доброчинність є соціальним явищем, зумовленим не тільки економічними надприбутками жертводавців, але й соціальними потребами епохи. Нині Українська держава перебуває в кризовому стані: з одного боку, з'явилося чимало досить заможних осіб, з іншого – збільшується кількість соціально незахищених верств населення, що й актуалізує дослідження доброчинності. Крім того, предстанки «панівних класів» тривалий час не були об'єктом досліджень. Тому важливим завданням є повернення забутих імен діячів, які зробили

суттєвий внесок у розвиток України. Відтак, і дослідження доброчинності великих землевласників у медичній сфері та соціальному захисті пореформеної доби є актуальним.

Вивченням доброчинної діяльності великих землевласників України пореформеного часу займалися Н. Темірова, Ю. Бойко, О. Донік, В. Ковалінський, Т. Куріна [1]. Чимало дослідників з'ясували різноманітні аспекти доброчинної діяльності окремих осіб, родин, верств населення [2]. Втім, проблема визначення місця і ролі приватної ініціативи великих землевласників Південної України у медичній сфері та системі соціального захисту населення в другій половині XIX – на початку XX ст. залишається недостатньо вивченою. Метою цієї розвідки є аналіз доброчинності великих землевласників у зазначених сферах Південної України пореформеної доби.

Реформи 60–70-х рр. XIX ст. сприяли бурхливому розвитку капіталізму в Російській імперії. Особливістю її південних губерній стало швидке зростання населення, внаслідок можливості вільного пересування. Якщо загалом у Росії з 1861 до 1897 рр. населення збільшилося на третину, то на Півдні – більше, ніж удвічі. Водночас у регіоні подвоїлася кількість великих і середніх міст. Важливими промисловими центрами стали Катеринослав, Одеса, Херсон, Миколаїв, Єлисаветград та ін. [3, 11].

У південних губерніях упродовж другої половини XIX ст. більшість українських селян потерпала від нестатків, частина їх наймалася на фабрики та заводи. У багатьох місцевостях виникали робітничі ринки, куди приїздили наймачі. Практично невичерпна резервна армія праці давала змогу фабрикантам встановлювати занижену заробітну плату, яка часто не досягала навіть прожиткового мінімуму. Не кращим був і побут пролетарів, які мешкали у перенаселених бараках без жодних санітарних умов, вчасно не отримуючи медичної допомоги. Все це ставало причиною хвороб і епідемій. До того ж намітилося зростання різних форм соціальної патології: професійне жебрацтво, проституція, дитяча безпритульність.

Царський уряд був неспроможний забезпечити мало захищеним верствам хоча б мінімальну соціальну допомогу. За таких умов, виправити ситуацію могла приватна ініціатива. Адже благодійник ніс у справу соціального захисту населення не тільки матеріальні кошти, але й духовність та гуманність. Утім, слід зазначити, що для певної групи людей, особливо серед купців і підприємців, доброчинність стала, так би мовити, «даниною моді»: благодійна діяльність надавала певні привілеї та пільги, підвищувала імідж та соціальний статус, віддячувалась державою наданням відзнак, нагород і чинів. Чини й ордени надавалися як відзнака за значний благодійний внесок до певної галузі громадського життя. Кожному чину відповідали ордені відповідного ступеня. Наприкінці XIX ст. в Росії було 27 жалуваних нагород: 12 чинів та 15 орденів [3, 41]. Так, поміщика Катеринославської губ. Г. Алексєєва 1879 р. було нагороджено знаком Червоного Хреста від Головного управління товариства піклування про поранених та хворих військових [4]. У 1897 р. його ж було нагороджено орденом Олександра Невського [5].

Найбільшою уваги приватних доброчинців, як і сьогодні, потребували медична сфера та система соціального захисту населення. Одним з напрямів благодійної діяльності великих землевласників була підтримка належного рівня медичного обслуговування населення. Зокрема доброчинці жертвували кошти на будівництво або ремонт медичних закладів, ставали членами або опікунами таких установ, відкривали їх у своїх маєтках.